

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԵՐԿԻ ՄԱՍԻՆ

Արովյանագիտական որոնումների ընթացքում վաղուց է մեր ուշադրությունը դրավել Քիֆլիսում լույս տեսնող «Կավկազ» ռուսերեն թերթի 1849 թ. համարներից մեկում (№ 22, էջ 87—88) հրատարակված «Մովսես Խորենացին և նրա Հայոց պատմությունը» հոդվածը, որի հեղինակի անունը բացակայում է։ Երկի վերջում միայն ավելացված է, որ հայերենից ռուսերեն է թարգմանել Մելիք Մուրադովը։

Հոդվածի գիտական բարձր մակարդակը, Խորենացուն և նրա գլուխգործոցին լավատեղյակությունը, եվրոպական մի քանի լեզուների իմացությունը (որոնք հեղինակին հնարավորություն են տվել տեղյակ լինելու եվրոպացի գիտնականների տեսակետներին և քննադատելու նրանց), շարադրանքում օգտագործած համեմատություններն ու դարձվածքները, Պատմահոր ու նրա երկի սեղմ ու կուռ բովանդակության գնահատումը, վերջապես հոդվածի լուսավորական և ժողովրդասիրական ոգին հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ այդ հոդվածի հեղինակը Խաչատուր Աբովյանն է։

Մեր փաստարկներից առաջինն ու համոզիչն այն է, որ «Կավկազ» թերթի նույն տարվա վերջին՝ դեկտեմբերի 24-ի 52-րդ համարում զետեղված 1846—1849 թթ. հրատարակված հոդվածի հեղինակ ցույց է տալիս Ա. Խ.-ին (տես էջ 208), որը, մեր կարծիքով, «Աբովյան» Խաչատուրն ազդանվան և անվան առաջին տառերն են։

ազդանվան և անվան առաջին տառերն են (տես էջ 208)։

Մեր երկրորդ փաստարկը ոչ միայն Խորենացու մասին Աբովյանի խորագիտությունն է, այլև նրա ու նրա երկերի՝ Խորենացիով հագեցվածությունը։ Հայտնի է, որ դեռևս գորպատյան ուսումնառության երկրորդ տարում՝ 1831 թ. տեղի համալսարանի դասախոս Գուրգո Վալտերի հետ Աբովյանը նախաձեռնում է Խորենացու «Հայոց պատմությունը» գերմաներեն թարգմանելու աննախադեպ գործը, որի խրախուսողն ու տվյալ փաստը վկայողը բանաստեղծ, պատմաբան Կրոֆ. Լյուդվիգ Բլումն է։ Արևելագետ Խ. Ֆրենկին հղած 1831 թ. դեկտեմբերյան նամակում Բլումը գրում է. «Վաղուց չէ, որ այստեղ Մովսես Խորենացիով զբաղված էր մի շնորհալի բանասեր Վալտեր ազգանունով, որն իմ պահանջով մի երիտասարդ հայի օգնությամբ պետք է պլաններն թարգմաներ։ Նա թավականաչափ գիտելիքներ էր ձեռք բերել հայերենի մեջ (Վալտերին հայերեն էր սովորեցնում Աբովյանը, իսկ ինքն էլ գերմաներեն էր սովորում նրանից—Վ. Դ.) և պատրաստվում էր շուտով հենց տեղում ուսումնասիրել լեզուն և ժողովրդին, երբ հանկարծ, ի դժբախտություն մեզ, շգրի տենդն անսպասելիորեն նրան խեց մեզանից»։ Այս Բլումը շարունակում է. «Դեռ չառ օգնեց մի հայ, որը Խորենացին համարյա անգիր գիտեալ, իր գրքի առաջադրանքում էլ Բլումը շնորհակալություն է հայտնում Աբովյանին և մյուսներին, զորոնք իրենց սիրալիր գործակցությամբ հայկական հեռադոտություններին մեծապես օգնաստել են»։

Հաջորդ փաստարկը, որ վաղուց է նկատվել, այն է, որ Աբովյանի՝ իր ուսուցիչներ Հարություն Ալամդարյանի և Ֆրիդրիխ Պարրոտի մահվան առիթով գրած հիշատակի խոսքերը տողորված են Խորենացու հանճարեղ «Ողբ» ազգեցությամբ և հոգեթափանց շնչով։

Մինչ այժմ աբովյանագիտների, որոնց թվում նաև մեր ուշադրությունից չի բացվել է այն փոքր ազգեցությունը, որ Խորենացին թողել է Աբովյանի գլուխգործոց ռվերք Հայաստանի, Ողբ-հայրենասիրի և Կեպի վրա։ Դա արտահայտվում է ոչ միայն Խորենացու լրացրած պատմական դրվագներով, հայոց մեծերի մասին քաղած տեղեկություններով, ժողովրդասիրությամբ և հայրենասիրական իր հզոր շնչով, այլև առաջին հերթին պատմական իր ուրույն ոճով։ Ստ. Մալխասյանցը Պատմահոր «Հայոց պատմությունը» նցած իր ներածության մեջ գրում է.

1 Պ. Հավի երգյալն, Խաչատուր Աբովյան, Երևան, 1967, էջ 557։

2 Նույն տեղում։

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 737—738, և Աբովյան, Երկերի լրակատար ժողովածու (այսուհետև՝ ԷԼԺ), հ. 10, Երևան, 1981, էջ 332։

«Խորենացին պատմելու հատուկ ձև ունի. նա շարունակ խոսում է իր մեկենասի և ընգհան-
րապես իր ընթերցողի հետ. Լրբեմն նա զնահատություն է անում, երբեմն իր ուրախությունը
կամ վիշտը արտահայտում, ...այնպես որ նա միշտ ընթերցողի աչքի առջև է և ընթերցողին
այնպես է թվում, թե ինքը ոչ թե գիրք է կարդում, այլ լսում է մի հեղինակավոր ծերունու
կենդանի պատմությունը. կարծես մի հոգեկան կապ է ստեղծվում ընթերցողի և հեղինակի միջև:
Այս պատճառով նրա պատմությունը կենդանի է դառնում և հետաքրքրական»⁴: Կարգում են
Մայիսյանների տոհմը և թվում է, թե դրանք գրված են հենց Արուստյանի «Վերքի» մասին.
Ինքը՝ Արուստյանը, վկայի գրկառնի մասին գերմանացի բանաստեղծ Բոդենշտեդին գրում է.
«Ինձ համար այնքան հիշարժան 1841 թ. բարեկենդանին չի պատմությունը սկսեցի այն ձև-
վով, կարծես մի հայ գյուղացի պատմելիս լինի իր հարևանին»⁵, Հիրավի, վկայում Արուս-
տյանը իր ընթերցողի հետ զրուցելուց բացի, պարբերաբար միջամտում է դեպքերին և ազգա-
պահանջան ու արիություն մտքեր պատգամում:

Մեր հաջորդ փաստարկը Արուստյանի երեանյան դործունեության վերջին շրջանում «Վալ-
կադ» թերթի հետ նրա սերտ հարաբերություններն են: Այդ մասին են վկայում 1846 թ. թեր-
թին պարբերաբար օգրերութարանական տվյալներ ուղարկելն ու իր հոգվածները գերմանե-
րենով ներկայացնելու համար ուսումնարանների տեսչից թույլտվություն ստանալը⁶: Բացի
այդ, 1847 թ. դեկտեմբերին Արուստյանը Խ. Ֆրենին գրում է. «Իմ մեծ սերը կրթական գործի
հանդակ ինձ ետ էր պահում ամեն ինչից, այդ թվում նաև գրական աշխատանքից: Այժմ
ես սկսել եմ դադարել նման հոգվածներով: Առայժմ ունեմ Անիի նկարագրությունը, սակայն,
գծրախտաբար, ուսերեն, որովհետև ուղում եմ մասամբ տպագրել Թիֆլիս լրագրում (Թիֆ-
լիսի «Վալկադ» լրագրում—Վ. Ղ.)⁷: Կարգացե՛լ եք արդյոք մեր Արարատ բարձրանալու նկա-
րագրությունը: Անցյալ տարի պ. կոմս Իենկենդորֆի խնդրանքով պատրաստել էի նաև մի
ուրիշ ավելի մեծ հոդված եզրիդներին ու քաղերի մասին»⁸: Արուստյանը նկատի ունի, նախ,
1846 թ. անգլիացի ճանապարհորդ Հենրի Սիմոնի հետ Արարատի զագաթ բարձրանալու մա-
սին «Վալկադ» թերթի 1847 թ. մայիսի 27-ի համարում լույս տեսած իր «Новое восхожде-
ние на Араат» հոդվածը, ապա և այդ ժամանակ «Վալկադի» խմբագրությունում գտնվող
իր «Եզրիդներ» և «Քրդեր» հոդվածները, որոնցից առաջինը հրատարակվում է թերթի 1843 թ.
փետրվարի 21-ի և 28-ի (8-րդ և 9-րդ) համարներում, իսկ երկրորդը՝ Արուստյանի անհայտ
բացակայումից կամ վարչական կարգով գաղտնի աքսորվելուց հետո՝ թերթի նույն տարվա
նոյեմբերի 13-ի և 20-ի (46-րդ և 47-րդ) և դեկտեմբերի 4-ի, 11-ի և 18-ի (49, 50 և 51-րդ)
համարներում:

Ինչ մնում է Անիի նկարագրությանը, ապա Արուստյանը նկատի ունի ուսերենով շարա-
դած իր վերջին մեծածածկ «Ուղեորություն դեպի Անիի ավերակները» երկը, որը նա գրել է
1847 թ. հոկտեմբերին և որի մի մասը նա ցանկանում էր հրատարակել «Վալկադ» թերթում:
Հարկ է նշել, որ «Ուղեորություն դեպի Անիի ավերակները» ստեղծելիս Արուստյանը մեծապես
օգտվել է Խորենացու «Հայոց պատմության» 1809 թ. Պետերբուրգում հրատարակված Հովսեփ
սարկավազ Հովհաննիսյանի ուսերեն թարգմանությունից⁹:

Այս փաստը մեզ ենթադրել է տալիս, որ 1840-ական թվականների վերջին և հատկապես
«Ուղեորություն դեպի Անիի ավերակները» երկը ստեղծելու ընթացքում, Արուստյանը մեկ անգամ
ևս համակվում է Պատմահոր կերպարով, և միտք է հղանում Խորենացու մասին ևս հոգված
հրատարակել: Այդ միտքը ավելի տիրապետող է դառնում այն պատճառով, որ Խորենացու և

4 Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե Ն Ա Ղ Ի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968, էջ 37—38:

5 Ն ի ժ, հ. 7, Երևան, 1956, էջ 391:

6 Տ Ե՝ Ս Դ Ի վ ա ն Խ ա չ ա տ ու Ր Արուստյանի, հ. 1, Երևան, 1940, էջ 172:

7 Ն ի ժ, հ. 10, էջ 294 (ընդգծումները Արուստյանին են):

8 Դ ա ա պ ա ղ ու ղ Վ ու մ է ն ր ա ն ո վ, որ, ի տարբերություն Խորենացու «Հայոց պատմության»
հայերենի և Մ. Հմինի 1858 թ. հրատարակած ուսերենի, Հովսեփ Հովհաննիսյանի թարգմա-
նության մեջ Պատմահոր երկի Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ գրքերի գլուխները կրճատված են:
Կրճատված են ոչ թե 32, 92 և 68 գլուխների, այլ՝ 30, 89 և 68-ի: Արուստյանի ցույց
տված աղբյուրները համապատասխանում են Հովհաննիսյանի կրճատած գլուխներին (տե՛ս Ն ի ժ,
հ. 7, էջ 197—198 և Հովհաննիսյանի թարգմանությունը, էջ 228, 235): Արուստյանը նկատի ունե-
նալով, որ իր երկը ուղղված է ուսը ընթերցողին, նրան է հղում Հ. Հովհաննիսյանի ուսերենի
միակ թարգմանությունը:

Արքայանի կյանքի ու գործունեության միջև շատ ընդհանրություններ ու նմանություններ կային: Չնայած նրանց ապրած ժամանակաշրջանների միջև 14-դարյա տարբերություններ կային, բայց երկուսին մտատանջող ազգային իդեաներ ու լլուծված խնդիրները միևնույն բովանդակություն ունեին՝ հայ ժողովրդի ինքնուրույն պետականության վերականգնում, ժողովրդագրական զանգվածներին խավարից ու սոցիալական ճնշումից ազատում:

Հաջորդ փաստարկն այն է, որ Արքայանի ժամանակաշրջանում ռուսահայ իրականության մեջ խորենացրելով միակ գրադվողը մոսկվաբնակ, հայտնի հայագետ Մկրտիչ էմինն էր (Մկրտիչ Հովսեփի Կարապետյանը), որի, նախ, անվան ու ազգանվան առաջին տառերը «Ա. Խ.» չէր կարող լինել, ապա և նրա ուսումնասիրության նյութը հայոց հին վեպերի պատմությունը լինելով, այդ տեսակետից է մոտենում Պատմահայր Երկին, որի արդյունքն էլ 1850 թ. Սոսկվաում լույս տեսած «Վէպը հնոյն Հայաստանի» գիրքն է:

Որ իսկապես Արքայանի օրոք Մովսես խորենացիով ուրիշ զբաղվող չկար, վկայում են էմինի և նրա մոտ բարեկամ, նշանավոր հայագետ ու բժիշկ Գևորգ Ախվերդյանի նամակները: էմինն իր նոր հրատարակած գիրքը ուղարկում է Ախվերդյանին և հարցնում դրա մասին: Թիֆլիսի գիտնականների կարծիքը: Վերջինս պատասխանում է. «Չէ որ քեզ լավ հայտնի է, որ Թիֆլիսում գիտնականներ չկան, իսկ եթե գտնում ես մի քանի մարդ, որոնք հիմնավորապես դիտեն հայոց լեզուն, տպա դրանք էլ կանգ չեն առնում գրքի իմաստի և բովանդակության վրա»:⁹ Իսկ մի այլ աղբյուրով Ախվերդյանը գրում է. «Ես որքան կուզենայի, որ խորենացին այլ կողմերով ևս վերլուծվեր և հասկացվեր: Որքան ավելի եմ կարդում նրան, այնքան ավելի է զարմացնում ինձ նրա անսպառ հարստությունը»¹⁰:

Մեր վերջին փաստարկը Արքայանի այն սովորույթն է, երբ հայտնի մարդկանց գործունեությունը առիթ դառնելով, նա իրեն հուզող ազգային ու քաղաքական գաղափարներ է տարածում: Վաղուց է նկատվել, որ 1836 թ. մարտի 29-ին, զատկի օրը, Մոսկվայի հայոց եկեղեցում արտասանած իր ճառում նա, անուղղակիորեն ճարտասանական սրամիտ ոճի դիմելով, պատմում է գաղափարի առաջին նահատակ Քրիստոսի կյանքը և նրա գործունեության առնանքին դրվագներով լուսավորական իր հայացքներն արծարծում¹¹:

Արքայանը այդպես է վարվում նաև խորենացու հետ: Պատմահայր հասարակական մեծ դերը հակիրճ գնահատելուց հետո անմիջապես անցնում է նրա կենսագրությանը, որի շատ դրվագներ իրենին նման են. գյուղացիական ծագումը, նախնական կրթությունից հետո օտար երկրի մեկնելը, վերադառնալուց հետո հորն ու ուսուցիչներին ողջ շնորհակալությունը, Հայաստանում կատարված քաղաքական աննպատակ իրադարձությունների հետևանքով իրենց թշնամաբար ընդունելը, ի վերջո, հայ ժողովրդի լուսավորիչ դառնալու իրողությունը: Արքայանը, Թեբես, նկատի ունենալով իր՝ Գորպատում գտնվելու ժամանակ հոր մահը, գրում է. «Մեծ ցավ է այն որդու համար, որ երկար ուղևորությունից հետո վերադառնալով սիրելի հայրենիք հանդիպում է հոր դիակին: Նույնը տեղի է ունեցել նաև Մովսեսի հետ»:

Այսպիսով, մեր բոլոր փաստարկները հիմք են տալիս մտածելու, որ «Կավկազ» ռուսերեն Բերթի 1849 թ. մայիսի 28-ի (22-րդ) համարում (էջ 87—88) հրապարակված «Մովսես խորենացին և նրա Հայոց պատմությունը» հոդվածի հեղինակը խալատուր Արքայանն է:

Արքայանն ամենից առաջ խորենացուն գնահատում է որպես իր ժողովրդի եզակի այն մարգարեն, որն իր գործերով անմահացրել է իրեն, և որի ստեղծագործությունը հայոց երկհազարամյա գրականության մեջ միակն է ու անկրկնելի: Արքայանը բարձր է գնահատում խորենացու անդադրում աշխատասիրությունը, նրան համեմատելով ժրջան մեղվի հետ (ի դեպ, «Ուղևորություն դեպի Անի» ավերակները երկում նա հայ ժողովրդին ևս համեմատում է մեղվի պարսի հետ)¹²:

Արքայանը միտումով է նկարագրում խորենացու խանդավառությունը օտար երկրներ ուղևորվելու նախօրյակին և ողբալի այն իրադրությունը, երբ նա վերադառնում է հայրենիք և որտեղ իր բացակայության ժամանակ այնպիսի դրություն էր ստեղծվել, երբ ամեն մարդ մտածում էր միայն իր կյանքը փրկելու մասին և ոչ ոք չէր հարգում ավազներին ու գիտնական-

9 Գ. Ախվերդյան, Նամակներ (Գրական ժառանգություն, հ. 3, Երևան, 1964, էջ 203):

10 Նույն տեղում, էջ 189:

11 Տե՛ս Պ. Հակոբյան, Խալատուր Արքայան, էջ 699, Ներսիս Տեր-Վաթուպի տաճար, Խալատուր Արքայան, Թիֆլիս, 1897, էջ 83:

12 Նե՛ս. հ. 7, էջ 189:

ներին: Այս հատվածում ոչ բացահայտորեն Արուստյանը նկարագրում է նաև իր կյանքը, երբ Դորպատ մեկնելու նախօրյակին, խանդավառված ցարական կառավարության ջանքերով հայ ժողովրդի մեջ բորբոքված ազգային ոգևորությունից (պատերազմի ժամանակ ազգային գերակրող դրոշակներով հայ կամավորական ջոկատների ստեղծում, անվանի հայերին ռուսական բանակում բարձր պաշտոնների հատկացում, հայկական անկախ պետականության հույս հանդիսացող Հայկական մարզի ստեղծում և այլն), նա ձոններ է նվիրում Նիկոլայ Առաջինին և Պապեդիչին: Սակայն վեց տարի հետո, երբ վերադառնում է հայրենիք, նա ականատես է դառնում Անդրկովկասում և հատկապես Հայկական մարզում տեղի ունեցած վճատեցնող իրադարձություններին: Որպես ցարական կառավարության համար վտանգավոր գործիչներ Անդրկովկասից արդեն հեռացվել էին ռուսական զենքին մեծապես նպաստող ներսես Աշոտա-րակեցին, Նիկոլայ Լազարյանը, Վալերիան Մադաթովը, Հարություն Ալամզարյանը, անգամ արդարամիտ զնդապետ Ա. Ի. Կրասովսկին:

Արուստյանին մեծ ցավ է պատճառում հատկապես, նախքան Դորպատ մեկնելը իր նկատմամբ «հատուկ բարյացակամություն» ցուցաբերած¹⁸, իսկ հետո կաթողիկոս դարձած Հովհաննես Կարբեցու կոպիտ ու գոհճիկ դիմավորումը՝ «Խնչ, հրամանաւ գա՛ս ի վերայ իմ, վտարանգնալդ ի հաւատս, դու լաւ խմորել կարես զմիտս անմեղաց, այլ կրթել զնոսա չէ քո գործ»¹⁹:

Արուստյանը նշում է, որ շնայած քաղաքական աննպաստ պայմաններին, խորենացին երիտասարդությունից մինչև խոր ծերություն, ծառայել է իր ժողովրդին, նրան լուսավորելու գործին, ստեղծել մի շարք գործեր ու թարգմանություններ: Թվարկելով խորենացու երկերը, նա ամենաարժեքավորն է համարում «Հայոց պատմությունը»: Դրա հետ միասին նա մատնանշում է նաև օտար այն աղբյուրները, որոնցից խորենացին քաղել է իր նյութը և հավաստի դարձրել իր գլուխգործոց «Հայոց պատմությունը»:

Այս առիթով էլ Արուստյանը կրակի տակ է առնում եվրոպական կասկածամիտ այն գիտնականներին, ովքեր ժխտում են «Հայոց պատմության» հավաստիությունը: Տաղանդի իր ուժով գիտակցելով եվրոպական գիտնականների կասկածամտության հետագա բացասական հետևանքները՝ Արուստյանը քննադատում է XVII—XVIII դդ. հեղինակներ Ֆրանսիացի Ֆրերե Նիկոլային (1688—1749), իտալացի Զովանի Վոլպին (1686—1766), անգլիացի Վիլհելմ ու Գեորգ Վիստոն եղբայրներին:

Առհասարակ շարադրանքից տեղեկանում ենք, որ Արուստյանը տեղյակ է «Հայոց պատմության» մի քանի լեզվով լույս տեսած հրատարակություններին: Նա տեղյակ է եղել նաև Ֆրանսիացի հայագետ Անտուան Սեն-Մարտենի այն կարծիքին, որ «Համառոտ աշխարհագրությունը» («Աշխարհացույցի» համառոտ նկարագրությունը) խորենացու երկը չէ, քանի որ այն դրված է խորենացուց հետո: Ցավոք, Արուստյանը հավատ ընծայելով Ղուկաս Ինճիճյանին, քննադատում է Սեն-Մարտենին, Մինչդեռ հետագայում պարզվեց, որ վերջինիս տեսակետը ճիշտ է:

Արուստյանն իրավացիորեն խորենացու արժանահավատության նկատմամբ եվրոպացի գիտնականների կասկածը բացատրում է նրանց ցուցաբերած կանխակալ այն կարծիքով, որ վստահել կարելի է միայն արևմտյան պատմաբաններին, իսկ արևելյան պատմաբանները հեքիաթասացներ են: Քննադատելով նրանց կանխակալությունը, նա բացատրում է, որ Խորենացուն պետք է առանձնացնել արևելյան բոլոր պատմաբաններից, քանի որ նա, թիկն ծնվել է Արևելքում, բայց իր կրթությունը ստացել է Հունաստանում, ապա և, տարբեր լեզուների տիրապետելով, Արևելքի իր լավատեղյակությամբ և գիտելիքների հսկայական պաշարով գերազանցում է բոլորին: Որպես հիմնավորում, Արուստյանը վկայակոչում է հենց Ֆրերեի խոսքը՝ «Մովսես խորենացին Արևելքի ծնունդ լինելով սուսվել լավ գիտի նրա պատմությունը»:

Հակադրվելով եվրոպացի գիտնականներին, ովքեր պնդում են, թե խորենացին առաջնորդվել է միայն արևելյան պատմաբաններով, Արուստյանը վկայակոչում է Պատմահոր երկի հենց սկզբում: Նշած այն մտքերը, որ որպես ավելի հավաստիության արժանի ինքը մեծ մասամբ ընդօրինակել է հույն պատմաբաններին, իսկ քաղցնական, ասորական և պարսկական գրողներից օգտվել է խիստ ընտրությամբ: Նա նշում է նաև այն աղբյուրները, որոնք հիշատա-

¹⁸ Տե՛ս ԵԺ, հ. 7, էջ 178:

¹⁹ Նույն տեղում, հ. 10, էջ 268:

կում է հորենացին, Դրանք են՝ Սուրբ գիրքը, Մար Արաս Կատինան, Օղյումպ Քուրմը, Բար-
գածանը, Հուլիոս Ափրիկանոսը, Դիողոր Սիցիլիացին, Եվսերիոս Կեսարացին և ուրիշներ:

Արովյանը քննադատում է այն զիտնականների միտումնավոր վերաբերմունքը, ովքեր
հորենացու պատմության հավաստիությունը միայն նրա համար են ժխտում, որովհետև ռաոիթ
չեն ունեցել կամ չեն ցանկացել ուսումնասիրել եկեղեցու և զիտության ականավոր այդ տղա-
մարդու ստեղծագործությունները:

Հորենացու զուգահեռների բոլոր արժանիքների հետ Արովյանը միակ թերություն է հա-
մարում այն, որ նա «Հայոց պատմությանը» չի կցել պատմական ժամանակագրություն, որի
պատճառով նրա շարադրանքի մեջ միջանցքներ են առաջացրել: Արովյանին թուրիմացության
մեջ գցողն, անշուշտ, ժամանակի այն տուրքն է, որ հորենացին, մեզ հասած «Հայոց պատ-
մության» երեք գրքերից բացի, գրել է նաև շորրորդը: Այդ հիման վրա էլ նա ենթադրում է,
որ հորենացին ցանկացել է իր ժամանակագրությունը կցել շորրորդ գրքին և «հավանաբար
այդպես էլ արել է»:

Արովյանն ընդգծում է, որ հորենացու զուգահեռները ունի նաև այլ արժանիքներ՝ արևելյան
հատուկ անունների ճշգրտություն, անկողմնակալություն. պատմաբաններից ոչ ոք նրա նման
չի կարողացել ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սերը միացնել պատմաբանի անաշուշտության
հետ. նա շատ է սիրում ժողովրդին, բայց նրա թերությունները նկարագրում է կենդանի գույ-
ներով, չի թաքցնում նաև նրա կատարած պանծալի գործերը:

Արովյանը բարձր է գնահատում նաև հորենացու ոճի առանձնահատկությունները, որոնք
են՝ հակիրճությունը, պատմական զորեղ արտահայտությունները, մտքերի գեղեցիկ համադ-
րումը, հաճելի սրամտությունը, հայոց լեզվին հատուկ իմաստալի արտահայտությունները, խն-
լամիտ դատողությունները և հոյակապ մտքերը, որոնց հետ տեղ-տեղ հանդիպում է նաև
մտքերի ոչ հստակություն, որը հետևանք է հունարեն լեզվի ընդորինակմանը:

Սուրբ Երեմիայից նաև «Մովսես հորենացին և նրա Հայոց պատմությունը» հոգ-
վածը:

Վ. Ջ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

МОИСЕЙ ХОРЕНСКИЙ И ЕГО ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

Моисей Хоренский принадлежит к числу тех редких людей, кото-
рые соделавшись благодетелями своего народа, обессмертили память
о себе, заслужили имя великого на земле и награду праведника на
небе.

Труды его, между произведениями литературы армянской двух
тысячелетий—единственны. По справедливости его можно назвать
первым историком Армении, потому что только он передал нам сказа-
ния о великих заслугах армянских царей.

Каждому просвещенному человеку вообще, а армянину в особен-
ности, приятно знать жизнь знаменитого мужа, защитника церкви,
Святого, провидца, историка, археолога, философа, оратора, ритора,
географа, переводчика и т. п. Чтобы изобразить столь великие его
заслуги, не нужно прибегать к похвалам—достаточно только описать
его жизнь.

Моисей родился в конце IV века (370 г. по Р. Х.) в селении Хорен
Таронской области, от чего впоследствии и был назван Хоренским.

К счастью Армении, драгоценная жизнь его продолжалась около
117 лет, в течение которой он посвятил себя двум занятиям: распро-
странению богопочитания и наукам. Ревность его на этом поприще
возрастала в нем почти с каждым днем, и он, часто увлекаясь тру-
дами, забывал все земное.

Хотя от природы он был некрепкого телосложения, ослабленного
еще более усиленною умственной деятельностью, но долголетие его
можно приписать умеренной и воздержанной жизни.

Бог, вознаградив труды св. Месропа, даровав ему желанные
буквы, в то же самое время послал Армении Хоренского с трудо-

любивыми его сотрудниками, дабы они могли своим искусным пером передать потомству язык и славные дела древних гайканцев.

Вероятно, Моисей Хоренский в молодых годах получил лучшее, по тогдашнему времени, воспитание и был отправлен в чужие края для дальнейшего усовершенствования своего образования. Он имел ум с блестящим воображением, живою памятью, с изящным вкусом, что подтверждают собственные его слова (*Հանժրեղիպոյն յարմարութեամբ*), т. е. с совершенными способностями.

Он дорожил каждой минутой своей жизни: был неутомим в чтении книг, путешествовал по Сюнику, Едесе, Антиохии, Византии, посетил Рим, Палестину, Афины и Александрию, словом, был во всех цветущих городах и, подобно трудолюбивой пчеле, повсюду собирал одно полезное. Долго находился в Александрии, бывшей хранилищем книг, там познакомился с одним мудрецом, которого называет своим Платоном;* неизвестно, кто он был: Кирилл ли, Патриарх Александрийский или другой философ, у которого Моисей заимствовал много полезного; вероятно, что там он достал описание земли Пап Александрийского и, сравнивая его с Птоломеевым, составил свою Краткую географню. Кроме сведений, почерпнутых им из книг и путешествий, он много заимствовал у своих товарищей и единоплеменников и, по справедливости, был одним из ученейших людей своего времени.

Сдлавшись живою библиотекою, «преодолев все труды,—говорит он сам,—возвращаясь отдохнуть у отцов своих Сагака и Месропа, я надеялся забыть все перенесенные мною труды при одной приятной их улыбке, кто знает, с какою пламенною радостью они обнимут меня? Как они будут нас испытывать и удивляться нашим успехам? Каким искренним отеческим сердцем будут радоваться, когда увидят, что я даже их превзошел? ...Я с моей стороны приготовлялся песнями изъяснить им мою радость».

Горе тому сыну, который, возвратясь после долгого странствования на милую родину, встречает труп отца: то же случилось и с Моисеем: он вступил в Армению, и куда девались приготовленные им песни! Грустное молчание оковывало всех жителей. Он везде встречал печаль, прискорбную перемену: царство Арсацидов, знаменитейшее между северо-азиатскими, и существовавшее около 600 лет, было разрушено, один из славных Патриаршеских родов Восточной церкви был прекращен после 150 летнего существования; Св. Сагак, Месроп-утешение Моисея, и любимцы его были в могилах. «Тогда,—говорит он,—слезы глаз моих обратились в быстротекущие струи, уста мои— в печальное песнопение».

Это впечатление осталось до самого конца его жизни, и он верно и красноречиво описывает этот внезапный переворот и последующие бедствия Армении.

Остается сожалеть, что Моисей Хоренский не был рожден во дни царствования любимых им царей Арама и Тиграна. Тогда бы он, опираясь на сих царей, мог бы легко создать и в Армении эпоху просвещения Афин и образовать из армян народ, который не уступал бы тогда в образовании самим грекам, тогдашние обстоятельства были не таковы; война персов с армянами тревожила церковь, разрушила судилища, уничтожила учебные заведения, остановила быстрый ход просвещения, основанного святыми Месропом и Сагаком.

Не было царя Врамшатуга, который покровительствовал бы рождавшемуся просвещению своего народа и поощрял появлявшиеся

* У. Мовсеса Хоренского «жизни Платон».

уже таланты его, не было также Сагака и Месропа, которые бы поручили Моисею воспитание юношества.

Буря войны изгнала из Армении тишину и благоустройство, водворенные Арсацидами в течение последних 20 лет. При таких смятениях каждый защищал только свою жизнь, никто не думал уважать старших и ученых. Моисей Хоренский должен был странствовать по разоренной Армении, не находя нигде, по его словам, спокойного места.

Так протекало десять лет, тишина несколько водворилась, и солнце наук Армении снова воссияло на горизонте. Тогда вспомнили о Моисее Хоренском, который, сам скорбя при виде общих бедствий, утешал других. Благоразумные правители Армении, особенно же Сагак Арцруни, говорили ему: «ты послан быть для нас вторым Сагаком и Месропом по смерти их». Это же самое говорили об нем и в последующих веках, признавая Моисея вторым возобновителем просвещения или, как называли его, вторым Просветителем.

По смерти епископа Когпского, Моисей избран был в епископы в областях Багреванд и Аршаруниац, где многие впоследствии были обязаны ему своим образованием, между коими знаменитейшие суть: младший брат его Мамбре, племянник его Давид Непобедимый, Стефан Сюнныйский, Феодор и прочие.

Он первый составил грамматические и риторические правила для армянского языка, потому и называется кертогаайр (главою грамматиков). Он также был преподавателем многих других наук. Без сомнения, армянские историки, прославляя мудрость и правосудие сульи при католикосе Вартаканц во время войны, разумеют здесь Моисея Хоренского. Ему также был поручен надзор над построением или возобновлением города Карина (Арзрум).

С юных лет до глубокой старости Моисей старался о просвещении народа, занимался сочинениями и переводами, многие годы обращались к нему за разными сведениями, это сказывается тем, что большую часть своих сочинений он писал по просьбе одного князя, как полагают, его ученика.

Неизвестно, в котором году Армения лишилась своей славы, своего мудрого Нестора. Неизвестно, когда возвратилась к Богу душа, которая на земле искала только мудрости и любви к Богу, сих небесных даров. Армянские летописцы относят смерть его к времени императора Зенона (в 487 году по Р. Х.).

Но где же теперь столетние труды его учености? Увы! Труды человека, который разбирал, перечитывал целые библиотеки и переписывал их, заключаются в одной книге, дошедшей до нас через 1400 лет... Лютое время уничтожило драгоценные для истории и литературы творения Хоренского, удастся ли отыскать когда-нибудь хотя еще одно сочинение незабвенного мужа? Утраченного воротить нельзя, а сожалеть об этом, значит, напрасно терять время. Рассмотрим же, в крайней мере, в отрывках некоторые его сочинения, отысканные в разных местах и напечатанные вместе в Венеции в 1843 году. Собрание это включает в себе, во 1-ых I) Книгу под названием Питомец (Эрия), сочиненную по просьбе ученика его Феодора I. Моисей вложил в этой книге риторические правила и примеры, частью заимствованные от Феофана, оратора Александрийского, и частью им составленные, здесь встречаются примеры из неизвестных нам греческих писателей. Хотя автор подражанием греческому слогу в некоторых местах затемнил мысли и без того глубокие, однако ж, находятся в этой книге удивительные и ясные обороты, выражения; 2) Отрывки из грамматических сочинений, которые приписывались другому Моисею; 3) Исто-

рия: Рипсимианц, в которой изъясняется история языческих армян и их религия; 4) Речь Рипсимианц: из заключения ее видно, что она есть одно из первых его сочинений; 5) Речь на Преображение Господне; 6) Родословную историю св. Богородицы, сведения он собрал во время пребывания своего в Палестине, а равно и историю о Чудотворной иконе Успения Пресвятыя Богородицы. Сию книгу он подарил Сагаку Арцруни, предсказывая, что из рода его три брата будут преследуемы, один из них изменит вере, а остальные два мученически окончат жизнь, и что из рода изберутся цари—через 300 лет, все это в точности исполнялось; 7) Церковные песни; 8) Одну молитву; 9) Краткую географию, но столь полную подробных сведений, что француз Сен-Мартен, знаток армянского языка, старался доказать, что она сочинена после Моисея, основываясь на том, что в ней заключаются сведения, сделавшиеся известными после Хоренского. Мнение Сен-Мартена опроверг несомненными доказательствами Инджиджигон,* автор книги о древностях Армении; 10) Историю Армении, которая признана всеми за драгоценное сокровище.

Из множества известных ныне древних переводов ни один не носит на себе имени Моисея, но некоторые приписывают ему перевод Истории Александра Македонского, жизни св. Отцов, даже самого Евсевия и исправление части Библии. В Истории Моисей Хоренский неоднократно обещает особенно писать о важнейших происшествиях и, может быть, он это и исполнил, но труд его не дошел до нас, равно как и четвертая книга его Истории, но, что она существовала, в том убеждают слова Фомы Арцруни, историка IX-го века: «Прекрасно писал Моисей Хоренский историю великих армян, начиная от Адама до императора Зенона, что можно видеть из четвертой книги его, прибавленной к первым трем»**.

Так как история эта признана лучшим произведением не только Моисея, но и целой литературы Армении, то необходимо дать краткое об ней понятие, основываясь на этой книге, армяне изыскивают следы древней своей литературы и вместе с тем, она есть единственный памятник древней славы этого народа. Книга эта служит и примером, что было в древности, в которых избегали баснословия, сравнивая ее с греческими и римскими историями, можно исправить ошибки сих последних и тем объяснить некоторые темные места всеобщей истории.

Вот главные источники, по которым Моисей написал свою Историю: во 1) Армянская история, составленная Марабасом, по повелению царя Вагаршака, для которой он собирал сведения в древнейших Ниневийских архивах; 2) Разные народные летописи, составленные жрецами, таковы: Герубкас, Угюп, Хоробут, Бардацан и прочие; 3) Иностранцы историки Востока и Запада; 4) Выписки из архивов царей и правителей и 5) Предания, народные песни и разные памятники.

Имея в виду столько различных источников, Моисей в своих повествованиях соблюдал строгую истину, что составляет важнейшее достоинство историка.

Если в описании некоторых событий он не согласен с другими историками, то в таком случае его сказание должно принимать за более достоверное, основываясь на том, что он заимствовал сведения

* Имеет в виду Г. Инджиджигана.

** Слов «прибавленной к первым трем» у Фомы Арцруни нет (оба примечания В. Казаряна).

из древнейших историй, ныне утраченных, тем более, что о некоторых из них он упоминает сам.

Хотя встречаются и в его истории баснословные сказания, то в таком случае сам историк признает их за вымысел и никогда истинных своих не облакает в аллегорические формы, как это делают преческие и римские историки, и потому один из французских ученых говорит: «Трудно сомневаться в сказаниях Моисея Хоренского, даже и в тех, которые нам кажутся невероятными».

К сожалению, некоторые из европейцев, не отдавая трудам сего мужа полной справедливости, причисляют его к ряду обыкновенных восточных писателей, некоторые же восстают даже против истины всего рассказанного им, каковы: Фрере, Вольпей, Висконти и другие; — между тем сами часто хвалят его и цитаты его приводят в доказательство.

Бесполезно отвечать на слова Вольпея; гордясь своею ученостью, надменный писатель этот не только порицает Хоренского, но даже дерзает сомневаться в священных сказаниях пророка Моисея. Тем, которые полагают, что Моисей Хоренский руководствовался сказаниями одних только восточных историков, можно привести в опровержение слова автора, который в начале своей книги говорит, что он большей частью подражал преческим историкам, как более заслуживающим вероятия; во-первых, что он руководствовался халдейскими, ассирийскими и персидскими, но не без строгой разборчивости; во-вторых, что из греческих историков он избрал более заслуживающих вероятия; в некоторых местах приводятся им слова разных историков и взвешивается достоверность. Только один предрассудок: доверять западным историкам и пренебрегать сказаниями восточных, довел некоторых до подобного скептицизма, но они должны были отличить Моисея Хоренского от других восточных писателей; хотя он родился и на востоке, но воспитывался в Греции и не только отличался от мудрецов ее знанием отечественного языка, но превосходил их своими знаниями о востоке; в том убеждается и сам Фрере, говоря: «Моисей Хоренский, будучи уроженец востока, лучше всех знал историю его, и что многие места истории народов Азии должно дополнять сказаниями Хоренского или сравнивать их с преческими», очень естественная склонность любить и уважать свое, заставляет армян защищать справедливость повествования древнейшего своего историка, тем более, что он получил высокое образование, любил истину, был свят по жизни своей, а все это вместе устраняет всякую возможность предполагать в нем преднамеренные ошибки.

Несогласия же его сказаний с другими историками и действительные ошибки, если они есть, не должно приписывать его легковесию, которого он не имел... Все, что выходит из рук человека — далеко от совершенства, и ошибки эти менее заслуживают порицания, нежели предубеждение тех ученых, которые потому только отвергают правдивость сказаний Хоренского, что не имели случая или не хотели изучать творения сего замечательного мужа церкви и науки.

Главный недостаток, в чем действительно можно упрекнуть Моисея Хоренского, это отсутствие хронологии, без которой всегда происходит и в сказаниях сбивчивость.

Неизвестно, почему он не обозначил происшествий временем и это тем более удивительно, что он с строгим вниманием разбирал сочинения Ктезиса, Диодора, Африка, Евсевия и сказания библейские и в начале своей истории сам делает хронологические исследования;

все это заставляет думать, что он хотел присоединить к концу истории хронологические оглавления, что, вероятно, и сделал.

Творение Моисея Хоренского, кроме истины, имеет еще и другие достоинства: точное называние собственных имен востока, беспристрастие и справедливость, никто из историков не умел, подобно ему, соединять любовь к народу с беспристрастием историка; он очень любил свой народ, но ошибки его и недостатки всегда описывали живыми красками, не скрывая и славных его дел; он же сообщил сведения о древних народных обычаях, и история его служит единственным источником для летописцев и изыскателей армянских древностей.

Отличительные свойства его слога: краткость, усиленная историческими выражениями, прекрасные обороты мыслей, живое уподобление, приятное остроумие, выражения, свойственные армянскому языку, богатые мысли и мудрые размышления; однако же изредка встречается и темнота в мыслях—следствие подражания греческому языку. Насчет этого недостатка сам говорит: «старость, болезнь и занятия переводами не позволили мне исправлять написанную историю», которая, впрочем, есть лучший памятник необыкновенного его таланта. Изображая древнюю жизнь народов, с каким искусством, он подобно живописцу, представляет самые редкие противоположности; особенно высок он там, где, описывая прекрасное, переходит к мрачному и от печального восходит к радостному, в чем видел философ и христ. писатель; многообъятный ум его вмещал в себе плоды, мысли теональных язычников и мудрость, ниспосланную ему свыше.

Армения обязана с благодарностью чтить память сего мужа, который освободил имя и славу ее от всеокрушительного времени и тем предохранил ее древность от ложных мнений чужеземных писателей.

Достоин бессмертной славы и Сагак Бапратуни, меценат Армении, который направил искусное перо Моисея Хоренского к составлению этой истории: по всей справедливости имя его занимает первую страницу и первые строки во всех биографиях Моисея Хоренского*.

Перевел с армянского Мелик Мурадов

* История Моисея Хоренского сперва переведена с армянского на латинский язык трудолюбивыми братьями Влстон в 1728 г., а в 1809 г.—на русский язык Иоанном-архидиаконом армянским и напечатана в С. Петербурге, в 1841 г. переведена с армянского на французский язык Ле-Вайллапом и напечатана в Венеции.